

ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ТА ЦІННІСНІ ОБРІЇ ВЕРНАДСЬКОГО

Рецензія на книги І.І. Мочалова, В.І. Онопрієнка
«В.И. Вернадский: Наука. Философия. Человек»

Кн. 1. «Наука в исторических и социальных контекстах». — М., 2011

Кн. 2. «Наука и ее инструментарий: логико-методологические аспекты». — К., 2012

150-річний ювілей В.І. Вернадського викликав новий сплеск інтересу до його творчості. Національна академія наук України видала до цієї дати 10-томну (у 15 книгах) серію «Вибрані наукові праці академіка В.І. Вернадського», в якій всебічно розкрито його внесок у світову науку. Великий колектив науковців з академічних та освітніх установ підготував і оприлюднив цілий корпус наукових і творчих джерел (монографії, статті, рецензії, наукові записки, спогади, нариси, листування), що повноцінно характеризують спадщину видатного вченого. Щоденники В.І. Вернадського відображують усю складність політичних і суспільних процесів в Україні 1917–1920 рр., містять його спостереження та оцінки як безпосереднього свідка й учасника цих подій. Листування Вернадського з 152 кореспондентами у супроводі ґрунтовних коментарів розкриває зв'язки Володимира Івановича з Україною, становлення і розвиток його наукових шкіл у різних галузях знань, особисті контакти з колегами й учнями, родиною і друзями, яким учений допомагав у важкі часи революцій та переслідувань.

І в Росії, і в Україні до ювілею вийшло друком багато цікавих праць, проте на цьому тлі помітне місце займає оригінальний багаторічний авторський проект, підсумком якого, крім численних журнальних публікацій, став рецензований двотомник. Його автори — доктори філософських наук І.І. Мочалов

(Інститут історії природознавства і техніки ім. С.І. Вавилова РАН), один із зачинателів досліджень творчості Вернадського, яким він присвятив понад півстоліття, і В.І. Онопрієнко (Центр досліджень науково-технічного потенціалу та історії науки ім. Г.М. Доброва НАН України). Перша з рецензованих книг вийшла вже другим виданням.

Задум цього двотомника автори визначають так:

«Наука — Философия — Человек — суть те фундаментальные составляющие Дискурса, над которым и внутри которого В.И. Вернадский трудился фактически всю свою сознательную жизнь. <...> На проблемном пространстве этого Дискурса органично соединились самые глубинные интересы и стремления Вернадского, затрагивающие отнюдь не одну только область чистых размышлений, но, как правило, и саму

повседневну практику его столь богато одаренной личности».

У п'яти розділах першої книги розглянуто широке коло питань: проблеми наукового світогляду, ноосфери, науки і держави, науки і освіти, етики наукової творчості, мистецтва і релігії в їх співвідношенні з наукою; специфіка розуміння Вернадським методології та соціології науки, його внесок у методологію історико-наукового дослідження.

Впродовж усього життя Володимир Іванович цікавився не лише конкретними проблемами наук, в яких працював як дослідник (а їх спектр був надзвичайно широким), а й наукою в цілому — її природою, шляхами й закономірностями розвитку, формами організації, характером наукової творчості, порівнянням науки з іншими видами культури, її роллю в економіці та суспільному житті.

Уся творчість В.І. Вернадського ґрунтується на системному розумінні науки. Він багато зробив для формування нової самосвідомості вчених, розуміння ними процесу розвитку науки і природи наукової творчості. Як типовий натураліст, він дивився на минуле науки очима сучасного дослідника. Роздуми Володимира Івановича стали певним базисом для теоретиків і філософів науки у зв'язку з посиленням уваги до «людського фактора» науки, проникненням в науку духу соціокультурного, психологічного та соціологічного аналізу.

В.І. Вернадському був властивий підхід, який почав домінувати лише в останні десятиліття і суть якого полягає в розгляді широкого спектра специфічних відносин, що породжують нове знання. При цьому дедалі більше уваги приділяється таким темам, як розвиток форм спілкування вчених, історія наукових шкіл, комунікацій, публікацій, норм і критеріїв цінностей у науковій спільноті, соціальна відповідальність учених тощо. Вузлові події розвитку науки Вернадський розглядав у їх зв'язку з діяльністю різних дослідницьких об'єднань, полемікою між науковими школами, розробленням концепцій і методів, що конкурують між собою.

Автори показують, як В.І. Вернадський, завдяки енциклопедичності своїх інтересів, відчув ті зміни в методології науки, які спри-

чинила наукова революція кінця ХІХ — початку ХХ ст. У своїх працях він підкреслював необхідність наукового підходу до самої науки, чіткого визначення вихідних позицій, прийомів і методів її дослідження. Вернадський, як і інші видатні діячі науки ХХ ст. — А. Пуанкаре, А. Ейнштейн, Н. Бор, В. Гейзенберг, Н. Вінер, звертався до проблем логіки, методології, соціології науки, психології наукової творчості. Автори справедливо відзначають, що у певному сенсі Володимир Іванович був попередником соціологічних та епістемологічних концепцій науки, розроблених Р. Мертоном, А. Койре, К. Поппером, Т. Куном, І. Лакатосом, П. Фейєрабендом та ін., які створили сучасний системний погляд на наукову творчість та її місце в культурі. В його працях міститься думка про нелінійність розвитку наукового знання, яка стала характерною ознакою науки кінця ХХ — початку ХХІ ст. Учений вважав, що наукові побудови, як правило, не є логічно чіткими системами знань. Вони суперечливі, зазнають безперервних змін, виправлень, є системами з динамічно нестійкою рівновагою.

У рецензованій праці автори не уникають складних, проблемних питань, таких, скажімо, як поняття ноосфери, що останнім часом нерідко застосовується як примітивізований штамп. Вони розкривають суперечності в тлумаченні ноосфери, уточнюють межі цього поняття і корегують його зміст.

Друга книга двотомника акцентує увагу на проблемах логіки, епістемології й методології наукових досліджень. Цей аспект творчої спадщини В.І. Вернадського практично не досліджено, хоча він досить масштабний за обсягами. Володимир Іванович добре знався на роботах філософів і методологів різних напрямів, проте у нього фактично з будь-якого питання формувалася власна думка з відповідною аргументацією. Саме ця неординарність мислення, нетривіальність і ґрунтовність аргументів приваблює читача й сьогодні.

Поряд з проблемами істинності та достовірності наукового знання, логіки і реальності, наукової раціональності й емпіричного досвіду, розглядаючи природу наукового

факту, аналогії, гіпотези, теорії, В.І. Вернадський висуває і аналізує поняття структури науки як цілого, основа науки, наукового апарату, аксіом і принципів, наповнених оригінальним змістом. Автори зазначають, що В.І. Вернадський належить до тих класиків науки ХХ ст., яким було притаманне прагнення до філософського осмислення засобів дослідження і понятійного апарату.

У рецензованих книгах зроблено спробу співвіднести логіко-методологічний апарат Вернадського з сучасними досягненнями наукознавства. Відомо, що не всі висновки В.І. Вернадського про специфіку логіко-методологічного апарату науки цілком поділяються науковою спільнотою. Іноді вони настільки оригінальні й незвичайні, що можуть викликати незгоду. Однак глибокої поваги заслуговує те, що свої міркування вчений виношував десятиліттями, часто не маючи соратників чи гідних опонентів. До того ж базисом для його висновків у цій галузі була переважно сфера наук про Землю і життя, що, очевидно, накладало особливий відбиток на його висновки. Наприклад, фізикам важко погодитися з його оцінкою теорій і гіпотез як вторинних по відношенню до фактів і емпіричних узагальнень. Однак Вернадський розумів емпіричні узагальнення дуже широко, зокрема трактуючи так і поняття біосфери. Все це означає, що ґрунтовний аналіз логіко-методологічних проблем науки, проведений великим ученим на абсолютно оригінальній основі, ще потребуватиме нового осмислення.

Автори цілком виправдано розглядають В.І. Вернадського і як вченого, і як оригінального філософа. Однак сам Володимир Іванович, незважаючи на те, що фактично все життя досить професійно займався філософією та історією науки, завжди підкреслював, що він не філософ і не історик науки, а насамперед учений і дослідник. Ставлення Вернадського до філософії сприймається як парадоксальне. До кінця життя він вважав філософію не наукою, а особливою сферою духовної діяльності людини, важливою, потрібною, яка, без сумніву, впливає на розвиток наукових досліджень, але принципово відрізняється від них дедуктив-

ним способом мислення. Філософія не має арсеналу емпіричних фактів, які можна легко перевірити, вона оперує лише абстрактними поняттями, — отже, це не наука.

Вернадський спростовував претензії діалектичного матеріалізму допомогти науковим дослідженням діалектичним методом:

«Мне представляется это недоразумением. Никогда никакая философия такой роли в истории мысли не играла и не играет. В методике научной работы никакой философ не может указывать путь ученому, особенно в наше время. Он не в состоянии точно охватить сложные проблемы, разрешение которых стоит сейчас перед натуралистом в его текущей работе. Методы научной работы в области экспериментальных наук и описательного естествознания и методы философской работы, хотя бы в области диалектического мышления, резко различны. Мне кажется, они лежат в разных плоскостях мышления, поскольку дело идет о конкретных явлениях природы, то есть об эмпирически научно установленных фактах и построенных на научных фактах эмпирических обобщениях...».*

І це було сміливо написано в роки, коли щойно вийшла у світ «Історія ВКП(б)», в якій був знаменитий розділ у главі 4, присвячений викладенню діалектичного та історичного матеріалізму як керівної ідеології соціалістичного суспільства!

Проте не можна не визнати, що саме дослідження з історії й філософії науки значною мірою сприяли розширенню масштабу впливу В.І. Вернадського на наукове співтовариство, оскільки він — один із тих небагатьох учених, звернення до творчої спадщини яких з часом зростає.

Осмислюючи власний досвід роботи над спадщиною Вернадського, автори пишуть:

«Истоки нашей совместной работы над этим кругом вопросов относятся к началу 1960-х годов: работа фактически действительно была совместной, хотя чисто формально мы не всегда «состыковывались». <...>

* Вернадский В.И. Труды по философии естествознания. — М.: Наука, 2000. — С. 449.

В цілому же плодами, зібраними з цього поля, стали наші публікації книг, статей, очерков, архивних документів — і не тільки стосуючись виключительно к одному Владимиру Ивановичу, но и к тому немалому кругу его учеников, сотрудников, друзей, волею судеб так же, как и мы, оказавшихся в свое время в поле притяжения его мощного Интеллекта».

Зміст рецензованих книг переконливо демонструє, якого творчого напруження вимагала від авторів ця праця впродовж багатьох років. У книгах наведено численні архівні посилання і додатки перших авторських публікацій з архівного фонду Вернадського, що детально прокоментовані й адаптовані до сприйняття сучасного читача. Публікації архівної спадщини Вернадського останнього часу (наприклад, його «Щоденників», виданих у Києві й Москві, а також трьох книг його листування, опублікованих НАН України цього року) показують значущість величезного обсягу інформації, яка міститься в них, — про історію науки і наукових установ у СРСР, про широке коло науковців і діячів культури, багато з яких були немовби «стерті» радикальним поворотом історії. Свідчення учасників і очевидців докорінних змін суспільного устрою, еволюції суспільної свідомості, соціальної психології та побуту є надзвичайно повчальними.

Численні й різноманітні додатки в книгах — тексти статей із недавньої і зовсім свіжої преси, вірші деяких поетів і навіть дотепні афоризми, особливо в другій книзі, заслуговують на особливу увагу. Спочатку вони видаються не зовсім доречними в серйозних книгах, однак, поступово заглиблюючись у текст, починаєш розуміти їхню доцільність. Вони продовжують і оживляють основний зміст, ув'язують його з проблемами сучасності, підкреслюють унікальність особистості Вернадського і його незвичайну відкритість світу, сприйнятливість і здатність до оцінювання найрізноманітніших явищ і подій, що виходять далеко за межі його професійних інтересів і його епохи. Наводячи у своїх книгах емоційно забарвлені, полемічні матеріали щодо сучасності, жваво відкликаючись на навколишню реальність, автори тим самим наслідують принципи свого героя, завжди віль-

ного і активного суб'єкта. Таким був В.І. Вернадський, який постійно своїми нетривіальними і гуманістичними оцінками відгукувався на злободенні події політики, наукового життя, людських стосунків, суєти повсякденності.

Книги продумано і досить елегантно ілюстровані, забезпечені докладним довідково-бібліографічним апаратом. Проявом турботи про читача є і детальні авторські покажчики, які налічують багато сотень імен з відповідними посиланнями. Відзначаю також чітке структурування книг, завдяки якому в них легко знайти потрібну інформацію.

Серед великої кількості літератури про В.І. Вернадського праця І.І. Мочалова і В.І. Онопрієнка вирізняється щирою симпатією до свого героя, прагненням поглибити уявлення про його особистість, творчу спадщину, професійне та людське оточення і широкі коло спілкування, подолати усталені стереотипи. Читання цих книг — справа не легка, але вона розширює уявлення про видатного вченого і його епоху, заражає глибокою зацікавленістю і прагненням розібратися в оригінальних ідеях Вернадського, мотивах його діяльності та оцінках, які змінювалися, але одночасно зберігали усталеність у своєму спрямуванні та гуманістичному потенціалі.

Оцінюючи рецензовані книжки загалом, можна сказати, що вони, на мій погляд, є вдалою сучасною популяризацією вчення В.І. Вернадського. Хоча місцями автори не утрималися від спокуси вживати вузькопрофесійну, «красиву» філософську термінологію, проте в цілому їхній стиль викладення є доступним для широкого кола читачів, але, зрозуміло, читачів вдумливих. Двотомник належить до розряду тих книг, від яких не можна відірватися після того, як проглянеш хоча б кілька сторінок. На мою думку, він може стати добрим посібником для студентів, аспірантів і, звичайно, викладачів, яких хочеться закликати до якнайактивнішої пропаганди ідей Володимира Івановича Вернадського.

А Інара Івановича Мочалова і Валентина Івановича Онопрієнка можна поздоровити з їхнім гідним внеском у Вернадіану.

А.Г. Наумовець